

УДК: 801.82(575.2)

DOI10.33514/BK-1694-7711-2021-2(2)-40-45

Талиева К. А.

Филология илимдеринин кандидаты, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, доцент,

Талиева К. А.

Кандидат филологических наук, доцент, Кыргызский государственный университет им. И.Арабаева

Talievа K. A.

Candidate of Philology, the associate professor, Kyrgyz State University named after I. Arabaeva,

БААТЫРДЫК ЭПОСТОРДОГУ ҮЙЛӨНҮҮ МОТИВИНДЕГИ УЙКАШТЫКТАР

СХОДСТВО МОТИВЕ В ЖЕНИТЬБЫ В ГЕРОИЧЕСКИХ ЭПОСАХ

SIMILARITY MOTIVE IN MARRIAGE IN HEROIC EPOS

Аннотация: Макалада эпостордо үйлөнүү мотивиндеги уйкаштыктар тууралуу сөз болот. «Манас», «Семетей», «Эр Төштүк» эпостору жана «Гүлгаакы», «Олжобай менен Кишимжан» поэмаларындагы сюжеттик өнүгүүгө жараша ар кандай тематикалык алкакта жаралган башкы каармандардын портреттерин чагылдырган көркөм каражаттар үйлөнүү мотивиндеги кыз-жигиттин ортосундагы ысык, жакын мамилени туюндуруудагы үндөштүктөр, ошондой эле эпикалык чыгармаларда туруктуу үлгү катары колдонулган жыш уйкаштыктагы аллитерациялык ыкманын популярдуулугу далилденет. Ал эми поэтикалык көркөм каражаттар дээрлик уйкаштык үчүн эле, көркөмдүүлүк үчүн эле куюлушуп турбастан, архаикалык, магиялык күчтөрдү да айкын чагылдырып, түпкү мааниси абалкы доорлорго барып такалары тууралуу сөз болот. Мындан тышкары уйкаштык адатта тирадалык мүнөзгө өтүп, строфикалык кайталоого, же синтаксистик параллелизмге алып келээри жана классикалык үлгүдөгү эпикалык чыгармаларда туруктуу колдонулары тууралуу айтылат.

Аннотация: В статье идёт речь о переключках в мотиве женитьбы богатыря в эпосах. Художественные средства, описывающие портреты главных героев эпосов «Манас», «Семетей», «Эр Төштүк», а также поэм «Гүлгаакы», «Олжобай и Кишимжан», в соответствии с развитием сюжета и в различных тематических рамках имеют явные переключки в описаниях тёплых, близких отношений между девушкой и джигитом. Также доказывается популярность приёма аллитерации в рифмовке, используемой в эпических произведениях в качестве устойчивого образца. А поэтические художественные средства всегда используются не только для гладкости и красоты слога, а помогают яснее изобразить архаические, магические силы, доказывая, что их глубинная суть уходит в древние эпохи. Кроме того в статье говорится о том, что рифмовка чаще всего обретает характер тирады, приводит к строфическим повторениям или синтаксическому параллелизму и устойчиво используется в эпических произведениях классического образца.

Annotation: The article deals with the roll calls in the motif of the hero's marriage in epics. Artistic means describing the portraits of the main characters of the epics "Manas",

"Semetey", "Er Toshtuk", as well as the poems "Gulgaaki", "Olzhobai and Kishimzhan", in accordance with the development of the plot and in various thematic frameworks, have obvious echoes in the descriptions of warm, close relationship between a girl and a horseman. It also proves the popularity of alliteration in rhyming used in epic works as a stable pattern. And poetic artistic means are always used not only for the smoothness and beauty of the syllable, but help to more clearly depict archaic, magical forces, proving that their deepest essence goes back to ancient times. In addition, the article says that rhyme most often takes on the character of a tirade, leads to strophic repetitions or syntactic parallelism and is consistently used in classical epic works.

Түйүндү сөздөр: эпос, поэма, уйкаштык, мотив, формула, салт, үлгү, метафоралык, салыштыруу, редиф.

Ключевые слова: эпос, поэма, рифмовка, мотив, формула, обычай, традиция, образец, метафоричный, сравнение, редиф.

Key words: epic, poem, rhyming, motif, formula, custom, tradition, pattern, metaphorical, comparison, redif.

Эпикалык чыгармалардын башкы каармандарынын портретин чагылдырган көркөм каражаттардын үйлөнүү мотивинде кыз-жигиттин ортосундагы ысык, жакын мамилени туюндурууда төмөндөгүдөй үндөштүктү жолуктурууга болот. Ал мүмкүн кайсы бир деңгээлде мотивдердин өзөгүнө да байланыштуу.

Маселен, төмөндөгүдөй мисалга токтолсок: «Гүлгаакы» эпосунда Шаамашрап аттуу дубана жигит калмактын каны Гүлгаакы кызга ашык болуп, ашыктыктын дартынан дербиш, дубана кейпине келип күндө көрүп жүрөйүн деп Гүлгаакынын төөсүн кайтарып жүргөн болот. Күндөрдүн биринде Гүлгаакы кырк чородой кырк кызын ээрчитип мал-жанды көрүп келейин деп келип калганда, сүйүүнүн дартына чыдабай оттой жүрөк болк этип, Шаамашраптын Гүлгаакыга айтып турган кези экен:

Көөнүң кошпой өзүңө,
Өлөмүнбү Гүлгаакы.
Касиетим барлыгын,
Билесиңби Гүлгаакы.[1.133]

Көрүнүп тургандай, маанилик жактан тутумдашкан экинчи саптардагы кайталанып жаткан Гүлгаакы деген сөз ички дагы уйкаштыкты жаратып редифти түзүп турат.

Эпикалык чыгармаларда туруктуу үлгү катары колдонулган жыш уйкаштыктагы аллитерациялык ыкма абдан популярдуу. Алсак, «Эр Төштүк», «Семетей» эпосторунда рефренди түзгөн. Мисалы, Айсалкын Төштүктүн Кенжекеге үйлөнгөнүн угуп, өзүнүн бактысы үчүн күрөшүп, Кенжекенин алдынан тосуп чыгып жай сүйлөшөйүн десе, ага моюбаган Кенжеке ачуусу келип кармап турган жери экен:

Жети жылы саргарып,
Тирүүлөй жесир болуп кал, долу!
Өлбөй, житпей кайгырчы, долу!
Сырттан эр кетсин талаага, долу!
Сенин дүнүйөң калсын балаага, долу!
[4.108]

Мына бул мисалда жыш эпифоралык редиф колдонулуп жатат. Аны түзгөн сөздөр «долу», же «талаага», «балаага» ушул эле алкактын күүсү кийинки саптарда уланат.

Барганындан келбей кал,
Базар үйүң көрбөй кал,
Кеткенинден келбей кал,
Кербен үйүң көрбөй кал. [4.109]

Мындай жыш редиф адатта тирадалык мүнөзгө өтүп, строфикалык кайталоого, же синтаксистик параллелизмге алып келет дагы классикалык үлгүдөгү эпикалык чыгармаларда туруктуу колдонулат.

Маселен, ушул эле саптар «Семетейде» Айчүрөктүн тилин албай, барба дегенине болбой, ак камчыны колго алып баатыр Айчүрөктүн жонун тиле чапканда Айчүрөк этинин ооруганына чыдабай каргап жиберет:

Блайым кеткенинден келбей кал,
Кең Таласты көрбөй кал,
Барганындан келбей кал,
Базар үйүң көрбөй кал!

Каныкей муну угуп, эси чыгып, тилинде мөөрүң бар эле, көзүңдө калың заар эле, айтканындан кайткының, кара ташка түкүргүн дейт. Ошондо Айчүрөк кара ташка түкүргөндө ал жарылып экиге бөлүнөт. Демек, поэтикалык көркөм каражаттар дээринде уйкаштык үчүн эле, көркөмдүүлүк үчүн эле куюлушуп турбастан, архаикалык, магиялык күчтөрдү да айкын чагылдырып, түпкү мааниси абалкы доорлорго барып такалат. Кийинки мисалда тирадалык мүнөздөгү кайталоо редифти алып көрөлү.

Гүлжигит Байдуулат деген кыргыздын баатыр ханынын жалгыз уулу болгон экен. Бир кезде кара калмактар кыргызды чилдей таратып басып, жерин ээлеп зордук кылып турганда бириндеген кыргызды бириктирип журт курап, эли-жерин душмандан бошоткон экен. Ал аңгыча баласы он сегизге чыгып калат, ошондо Байдуулат:

Бир жигитти чакырып,
Байдуулат баатыр кеп айтат,
Кеп айтканда деп айтат.
Бойдок жүрбөй Гүлжигит,
Колукту алсын деп айтат. [1.171]

Көрүнүп тургандай, бул жерде рифманы «айтат» деген сөз түзүп турат да, андан ары жигиттин кыз тандоосу аксак уйкаштыкта жайгашат. Атасы Байдуулат салт боюнча кыргызды аралап, Көйкап, Турпан, Жылдыздан, түмөн жаткан кыргыздан кыз тапсын, өзүм алып беремин, салтанат менен той кылып – деп жигитин уулуна жиберет.

Атасынын кабарын угуп Гүлжигит кырк жигитине карап:

Уккула деди кырк жигит,
Ар кимдерден кеп уктум,
Калмактын ханы Гүлгаакы,
Укмуштуудай сулуу деп уктум.
Периден туулган кыз дешет, – [1.172]

Бул жерде аксак уйкаштыкты «уктум», «дешет», «деди», «дейт», «чалайын», «алайын» деген сөздөр түзүп турат. Бир эле кырдаалга бир нече жолу кайрылып, каармандын айтайын деген оюу строфикалык кайталоо аркылуу аллитерациялык мүнөздө баяндалып жатат. Аллитерациялык мүнөздө кылып жаткан үнсүз тамгалар «м» (уктум) жана «т» (дешет) же, (дейт), же «н» (чалайын, алайын).

«Гүлгаакы» поэмасы жана эпикалык салты» деп аталган баш сөзүндө фольклорист Г.Орзова өзгөчө кыз баланын күйөөгө чыгышында жигитке шарт коюшу боюнча жана айрым бир архаикалык мотивдерге келгенде бир топ терең чечмеленген. Ошол алгылыктуу ой-пикирлерди улап, бир эки ооз сөз поэтика жаатынан кошсок. Тоголок Молдонун варианты боюнча «Шаамашрап дубана Гүлгаакы кызды алганы» деген аталыштагы поэма. Ушул поэманын башындагы эле экспозициялык баяндоонун соңунда элүү (50) сап ыр жолу рефрен аркылуу түзүлгөн. Шаамашрап олуя Гүлгаакы кызды ислам динине үндөп, ошол эле учурда өзүнүн ашыктык зарын билдирет. Мисалы:

Лайлаха иллола,
Келмени бил, Гүлгаакым,
Жети жыл зар кылган,
Бендени бил, Гүлгаакым,
Ашык болуп өзүңө,
Келгенди бил, Гүлгаакым, ж.б. [1. 30-44]

Эпикалык чыгармаларда «Манастан» тартып ислам дини пропагандыланганы бар. «Гүлгаакы» поэмасы да андан четте эмес, так айтканда чылкый динге үгүттөгөн чыгарма. Мындагы жыш редиф ички уйкаштык өлгөндү, көргөндү, көмгөндү ж.б. «бил» деген сөз аркылуу түзүлүп, улам кийинки сапка куюлушуп турат. Бул сыяктуу көрүнүш жеке эле Шаамашраптын Гүлгаакыга билдирген ашыктык сезиминде эмес «Олжобай менен Кишимжанда» да көрүнүктүү орунду ээлейт:

1. Кулжыгач байдын кумар көз, Кишим,
2. Кумарды жазчу ширин сөз, Кишим,
3. Босого маңдай бото көз, Кишим,
4. Моймолжуган аркар көз, Кишим,
5. Керилген сулуу керме каш, Кишим,
6. Кебиңди сүйлөп көөнүмдү ач, Кишим,
7. Кетермин сенин жолунда, Кишим,
8. Кейибе жалгыз мен бир баш, Кишим,
9. Бадалдуу тескей көк пери, Кишим,
10. Капаланбай жүрө бер, Кишим,
11. Жарабайт душман кептери, Кишим.

[3.174]

Бул ыр саптарында 1-3-4 саптарын алсак кыздын көзү-кумар көз, аркар көз, бото көз, деп аркардын, ботонун жана да сезимге толгон кумар көз деп салыштырат. 9-сапты караңыз, «Бадалдуу тескей көк пери, Кишим» метафоралык салыштыруу көк пери-ашкан сулуу кызды- көк, деп тергеп айтып жатат. Ыр түзүлүшү боюнча алсак бул ыр саптарында жыш редифти түзүп турган Кишим, ички уйкаштыкты көргөзүп турган «көз», «сөз», «каш», «ач», «баш» деген сөздөр.

Адатта айтуучулар ашыктык диалогдорун тирадалык мүнөзгө айландырып андан ары эпикалык традицияда туруктуу колдонулган салыштыруу, кайталоо ыкмаларын колдонушат. Мисалы,

Ак бетиндин актыгы
Аскалуу тоонун карындай,
Жак ортоңку кызылы

Ак токтунун канындай,
Ак этиңдин ысыгы
Арчалуу оттун табындай,
(Олжобай менен Кишимжан) [3.174]

Кыздын жүзүнүн актыгы аскалуу тоонун түбөлүк ак карындай ак деп, кызылы болсо ак токтунун канындай деп канга салыштырылып, жүзүнүн ысык илеби арчанын күйгөн табындай деп бир эле убакта адамды курчап турган жаратылыш, жаныбар деталга алынат. Негизги классикалык түпкү салыштыруу:

Бетин көр да, карды көр,
Карга тамган канды көр. («Манас»)

Кыздын жүзү илабың түштүк диалектиде – адабий нормада – илебиң гүлдөй назик деп гүлгө салыштырылып, кыздын көз карашы оттун илебиндей ысык деп от табына салыштырат.

Кийинки мисалда: Олжобайды сурасаң,
Оң муруту былк этип,
Оң бөйрөгү болк этип,
Таяжесин алат деп,
Саманды салбар кылат деп.

же, Чачыкейди сурасаң,
Ителгидей кара көз,
Имербестен жаш кетти,
Бөдөнөдөй кара көз,
Бөлөк-бөлөк жаш кетти. [2. 319]

Ушул эле саптардын классикалык үлгүсү:

Ошол кезде Семетей,
Мыйыгынан күлдү эми.
Оң муруту кылайып,
Сол муруту булайып,
Оң бөйрөгү болк этип,
Сол бөйрөгү солк этип,
Оң тизеси бүгүлүп,
Олбуй басып жүгүнүп,
Сол тизеси бүгүлүп,
Солбуй басып жүгүнүп.

Ал эми экинчи мисалдын классикалык үлгүсү:

Кайран эжең Айчүрөк,
Чыңырып ыйлап алды эми.
Бөдөнөдөй кайран көз,
Бөлөк-бөлөк жаш кетти. ж.б.

Жогоруда мисалдан көрүнүп тургандай строфикалык параллелизмдер синонимдик сөздөр аркылуу туюндурулуп колдонулуп келет. Оозеки айтылып келген элдик чыгармалардагы мындай көрүнүш оозеки айтуунун өзүнө таандык өзгөчөлүгү болсо керек. Анткени, эпик айтуучулар уккан сөзүнүн айрым урунттуу саптарын илип алып, анын тегерегинде өз алдынча импровизациялоо жөндөмүнө ээ. Сюжеттин өнүгүшүндө ушундай жолдор менен ар кандай окуялар жаралышы мүмкүн.

Колдонулган адабияттар

1. Гүлгаакы. Эл адабияты сериясы. Г.Орозова – Б: Шам, 2003., 30-44, 133, 172, 174 бб
2. Манас. С.Орозбаковдун варианты боюнча. С.Орозбаков.1-к.-Ф: Кыргызстан. 1980., 2-к. 319 б.
3. Олжобай менен Кишимжан: Эл адабияты сериясы, 9-том. Т. Казиев. – Б: Шам, 1997.,174, 319 бб.
4. Эр Төштүк. С. Каралаевдин варианты боюнча. С. Байкожоев. – Ф: Мектеп.1968, 108-109, 171, 172 бб.

References:

1. Stupid. A series of folk literature. G.Orozova-B: Sham, 2003., 30-44, 133, 172, 174 page
2. Manas. S. According to Orozbekov's version. S.Orozbekov.1-K.- F: Kyrgyzstan. 1980., 2-K. 319 p.
3. Olzhobai and Kishimzhan: folk literature series, volume 9. T. Kaziev. - B: Candle, 1997., 174, 319 p.
4. Bold Breasts. S. According to Karalaev 's version. S. Baykozhoev. - F: School. 1968, 108-109, 171, p. 172.

УДК:390(572.5)

DOI 10.33514/BK-1694-7711-2021-2(2)-45-51

Талиева К. А.

филология илимдеринин кандидаты, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, доцент,

Талиева К. А.

Кандидат филологических наук, доцент Кыргызский государственный университет им. И.Арабаева

Talieva K. A.

Kyrgyz State University named after I. Arabaeva, Candidate of Philology, the associate professor

**ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В МОТИВЕ ЖЕНИТЬБЫ
ҮЙЛӨНҮҮ МОТИВИНДЕГИ ЭТНОГРАФИЯЛЫК ЭЛЕМЕНТТЕР
ETHNOGRAPHIC ELEMENTS IN MOTIVE OF MARRIAGE**

Аннотация: Макалада элдик эпостордо этнографиялык элементтердин архаикалык баскычынын сүрөттөлүшү жана андан сырткары тарыхый турмуштук окуялардын чагылдырылышы, үйлөнүү мотивиндеги этнографиялык сүрөттөөлөр – кыз оюндагы улуттук оюндар, жамбы атыш, кыз куумай, төө чечмей, ордо ж.б. оюндары, баатырдын үйлөнүү мотивиндеги үндөштүктөр чыгармадагы чагылдырылган этнографиялык элементтер тууралуу сөз болот. Элдик мурастардын сюжетиндеги тарыхый сүртүмдөр көп мезгилдер аралыгында көркөм чыгарма таризинде гана кабылданып келгенине карабастан – «Манас»